

יעקב רוטשילד / ירושלים

עבודה שבלב ותפילת קבע (מחזור שיחות עם בני נוער¹)

(א)

אם מהותה של עבודת ה' היא להתקרב אל הבורא; ואם כל מצוה שאנו מקיימים מקרבת אותנו אל ה', הרי התפילה — היא האמצעי העדין והרוחני ביותר לקרבה זו משאר המצוות המעשיות. התפילה היא שיחה בין האדם ובין אלוהיו; הבה נברר מתוך אילו מניעים מתפתחת פנייה זו? כאשר האדם זקוק למשהו, כשהוא נתון בצרה, וכאשר הוא רוצה להוות על טובה שבאה לו מאת ה'.

יש עוד מניעים? —

כאשר הוא רוצה להלל ולשבח את ה' על גודלתו, ולהביע אושרו מהרגשת הגדולת. תפילה נובעת, איפוא, מתוך הרגשת מצוקה עמוקה או מתוך אושר שופע בלב המאמין.

האם התפילה שאנו מתפללים יום יום היא תפילה כזאת?

לא. תפילה כזאת צריכה להיות חופשית, כי היא באה מתוך רצונו הספונטאני של המתפלל. ואילו תפילתנו קבועה בנוסחתה ובזמנה; מצוה להתפלל! כלום אפשר לצוות על רגשות ועל מצבי גפש שתוארו כמניעים לתפילה.

נודה על האמת: זאת היא הבעיה המטרידה אותנו לא פעם. בכל יום ויום אנו מתפללים אותה התפילה, אותן המלים, באותם הזמנים; לעתים אין הלב פנוי לכך, אין מצב־רוח רצווי, המחשבות נתונות לעניינים אחרים — ובכל זאת אנו עומדים להתפלל מתוך הרגל. ולא פעם נשאלת השאלה: האם תפילה הנובעת מתוך לב שבור ורצוץ או מתוך שפע של אושר — אינה רצויה יותר; והאם יש בתפילה היומיומית ערך דתי? ברצוני לשוחח אתכם על שאלה זו ששמעתיה מפי אחדים מביניכם פעמים דבות.

תחילה עלינו לברר אם התפילה היא מצווה מן התורה ושייכת לתרי"ג המצוות.

1 דברי המורה מודפסים באות גדולה ודברי התלמידים שנסתכמו לפי תשובותיהם מודפסים באות פטיט.

כן. כתוב בקריאת שמע: "ובשכך ובקומך". קריאת שמע אינה שייכת הנה. היא אינה תפילה, אלא באה ללמד כמה מתורות היסוד של היהדות — קבלת עול מלכות שמים; קבלת עול מצוות; וזכר ליציאת מצרים — היא בעצם "לימוד" — ולכן היא מצריכה כמוכן זמן ונוסח קבועים.

ומה בנוגע לתפילה?

כתוב "ולעבדו בכל לבבכם" — ועל זה אמרו חז"ל: "איזו עבודה שבלב — הוי אומר זו תפילה"².

וכך פוסק הרמב"ם:

"מצות עשה להתפלל בכל יום, שנאמר: 'ועבדתם את ה' אלהיכם'. מפי השמועה למדנו שעבודה זו היא תפילה, שנאמר: 'ולעבדו בכל לבבכם'. אמרו חכמים: איזו היא עבודה אשר בלב, זו תפילה"³. יתר הפוסקים חולקים על הרמב"ם, והרמב"ן משיג על הרמב"ם שצירף את מצות התפילה לתרי"ג המצוות בספר המצוות (מצוה ה) שלו, ואומר: "אלא ודאי כל ענין התפילה אינו חובה כלל, אבל הוא ממידת חסד הבורא יתברך עלינו ששומע ועונה בכל קוראנו אליו — — — — — ומה שדרשו בספרי: 'לעבדו...'. — זו תפילה, אסמכתא היא, שנתפלל אליו בעת הצרות ותהיינה עינינו ולבנו אליו כעיני עבדים אל אדוני — — — — — והיא מצוה על צרה שתבוא על הציבור ולזעוק לפניו בתפילה ובתרועה".

ואף לפי הרמב"ם "אין מניין התפילות מן התורה, ואין משנה התפילה וזאת מן התורה, ואין לתפילה זמן קבוע מן התורה". מצאנו, איפוא, שלפי רוב הדעות אין התפילה אלא מצוה מדרבנן, ואף הרמב"ם סבור כך לגבי נוסחתה וזמנה. האם עובדה זו משפיעה על העמדת השאלה ששאלנו בדבר הניגוד בין התפילה החופשית לבין תפילת הקבע? כן. מעתה אין לנסח את השאלה: מדוע קבעה התורה את התפילה כמצוה, הרי מטבעה היא עניין של צורך פנימי; אלא: מה הניע את החכמים לקבוע את זמנה ואת נוסחתה של התפילה ולא להסתפק בתפילה החופשית שהיתה נהוגה עד אז?

הזוכרים אתם כמה דוגמאות של תפילות "חופשיות" כאלה מן הזמנים שלפני קביעת התפילה? תפילת חנה, תפילת יונה, כל ספר תהלים, איכה — — — — —

האם ישנן גם תפילות קבע בתוך ספרי התנ"ך?

כן. יש כמה. למשל — ברכת כוהנים, וידוי ביכורים, וידוי מעשר.

2 תענית ב, ע"א.

3 הלכות תפילה א, א.

ובכן מדוע נקבעה התפילה על ידי החכמים ?

היא באה החל בגלות בבל במקום הקרבנות שבטלו עם חורבן בית המקדש. היא נקבעה, מפני שהעם חול לדבר עברית ושפת הדיבור היתה הארמית, והחכמים ביקשו ששפת התפילה תהיה דווקא עברית, לשון הקודש.

לאט לכם ! האם ידוע לכם, מתי התחילה תפילת הקבע ומי ייסד אותה ? אנשי כנסת הגדולה.

ובכן, תפילת הקבע התחילה בזמן שבית המקדש היה חרב או בנוי על תלו ? בתחילת התקופה של הבית השני.

ובכן, לא כתחליף לעבודת הקרבנות. אקרא לפניכם דברי הגמרא בעניין זה : "מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים תיקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר"⁴. מה זה מלמדנו על מחברי התפילה ?

נביאים השתתפו בחיבור תפילת שמונה עשרה — אלה היו בודאי חגי זכריה ומלאכי, אחרוני הנביאים ומאנשי כנסת הגדולה הראשונים. אחרוני הנביאים הניחו, אפוא, את היסודות לתפילת הקבע.

שימו לב שבלשון חז"ל "תפילה" זהה עם "שמונה עשרה". היא התפילה הראשונה שנקבעה כתפילת קבע, ואשר לדעה השנייה שהושמעה על ידיכם : אנשי כנסת הגדולה קבעו את נוסח התפילה, מפני שרצו לשמור על תפילה סדורה בעברית, אביא לפניכם את דברי הרמב"ם :

"כיון שגלו ישראל בימי נבוכדנצר הרשע, נתערבו בפרס ויוון ושאר האומות ונולדו להם בנים בארצות הגויים, ואותם הבנים נתבלבלה שפתם והיתה שפת כל אחד ואחד מעורבת מלשונות הרבה, וכיון שהיה מדבר אינו יכול לדבר כל צורכו בלשון אחת אלא בשיבוש, שנאמר : 'ובניהם חצי מדבר אשדודית וגומר', ואינם מכירים לדבר יהודית ובלשון עם ועם ומפני זה כשהיה אחד מהן מתפלל תקצר לשונו לשאול חפציו או להגיד שבח הקדוש ברוך הוא בלשון הקודש עד שיערבבו עמה לשונות אחרות ; וכיון שראה עזרא ובית דינו כך, עמדו ותיקנו להם שמונה עשרה ברכות על הסדר"⁵.

אמנם לפי ההלכה מותר להתפלל גם בלועזית :

"אלו נאמרין בכל לשון : — — תפילה — —"

והגמרא מנמקת :

"רחמי היא, כל היכי דבעי מצלי"⁶ ; והשו"ע פוסק : "יכול להתפלל בכל לשון שירצה"⁷.

4 ברכות כח, ע"ב ; מגילה יז, ע"ב. 5 הלכות תפילה א, ד.

6 סוטה לב, ע"ב ; שם לג, ע"א.

7 שו"ע או"ח קא, ד ; אם נוסח התפילה בעברית נעשה מאז תקופת התיקונים בדת לסלע

חז"ל רצו, איפוא, לתת לאדם את האפשרות לשפוך שיחו לפני ה' בלשון אשר בה הוא חי וחושב. ואם אנשי כנסת הגדולה קבעו את התפילה האחידה והקבועה בלשון הקודש — לא מטעמים לאומיים עשו זאת, אלא מתוך צרכים דתיים, אשר לגלות אותם אנו טורחים עתה. נצטרך, כנראה, להבינם מתוך המצב הרוחני בתקופת אנשי כנסת הגדולה.

(ב)

בסוף שיחתנו הראשונה הגענו למסקנה, שעלינו לחפש את הסיבה לקביעת נוסח התפילה וזמנה במצב הדתי-הרוחני של תקופת אנשי כנסת הגדולה. לפני שנעשה זאת, נעמיד לדיון תפיסה אחרת של מהות התפילה; ונראה אם לגבי תפיסה זאת תתעוררנה אותן השאלות ששאלתם בהתחלת שיחתנו: מדוע התפילה קבועה כמצוה, בזמנה ובנוסחתה? הדי קטע מתוך ספרו של ר' ש. ר. הירש, "חורב; מסות על מצות ישראל":

"המלה 'להתפלל' — אשר ממנה גזרה 'תפילה' — הוראתה לשפוט, לדון את עצמי, — לשאוף למשפט אמת על עצמי, פירושה, איפוא, פרישתי מחיי המעשה וחתידה לקראת משפט אמת על עצמי, על ה'אני' שלי, דהיינו על כל יחסי אל ה', אל העולם, ויחסי ה', יחסי העולם אלי. על ידי החדרת כוח המשפט הזה בלבי ובנפשי הנני חוזר לחיי המעשה צרוף, מרומם ומחוסן — — —".

" — — — אם אבדו לך במערבולת החיים רעיון ורגש קל אחר אשר על ידו הכל נעשה — — — ואשר לבדו הוא נותן לך חיים ואשר לעבודתו, לבדו, אתה איש ישראל נקראת — — — ואם הנך רואה בעולם רק המון בני אדם החיים להנאתם והמקריבים גם את זולתם להנאתם הם — — — ומשום כך אינך רואה גם בעצמך את בנו, את יצורו, את עבדו של ה' — — — עליך להשתחרר בתפילה משגעון רוח ותעתועי נפש אלה ולהחזיר לעצמך שוב את רעיון אחדות ה' — — — ושהכל מסביבך בית ה', מקהלת עבדי ה', שהם כולם נתונים לעבודתו ולמטרות חכמתו, שהם כולם אחיך אשר אותם עליך לכבד ולאהוב כאחים וכבני ה' — — —".⁸

מה מטרת התפילה לפי דברי הירש?

האדם, אשר אבדה לו השקפת עולם יהודית, לומד בתפילה מחדש את מחשבות היסוד של היהדות.

מחלוקת בין חרדים למתקנים — הרי לא כל כך מטעמי הלכה אלא כיון שראו ב"תיקון" זה אמצעי להתבוללות דתית ולאומית גם יחד.

מה לא הוטעם אצל ר' ש.ר. הירש?
השתפכות הנפש.

בצורה אחרת, פחות חריפה וחד-צדדית נמצאת תפיסה זו גם בכוזרי:
"ותיהיה העת ההיא (עת התפילה) לב זמנו ופריה, ויהיו שאר עתותיו כדרכים המגיעים אל העת ההיא, יתאוה קרבנו שבו מתדמה ברוחניים ויתרחק מהבהמיים, ויהיה פרי יומו ויללו השלוש עתות ההם של תפילה ופרי השבוע יום השבת, מפני שהוא מעומד להידבק בעניין האלוהי — — — והסדר הזה מהנפש כסדר המזון מהגוף, מתפלל לנפשו ונוח לגופו, ומתמדת עליו ברכת התפילה עד עת תפילה אחרת כהתמדת כוח סעודת היום עד שיסעד בלילה, וכל אשר תרחק עת התפילה מהנפש היא הולכת וקודרת במה שפוגע אותה מעסקי העולם כל שכן אם יביאהו הצורך לחברת נערים ונשים ורעים, וישמע מה שיעכיר זכות נפשו, מדברים כעורים וניגונים שתטה נפשו אליהם ולא יוכל למשול בה, ובעת התפילה מטהר נפשו מכל מה שקדם, ויתקנה לע-תיד"⁹.

גם כאן תפקיד התפילה הוא לחנך את היהודי להשקפת עולם יהודית לוכך את נפשו, שקרה בעסקי העולם.

מהו ההבדל היסודי בין שתי תפיסות התפילה: (א) כהשתפכות הנפש; (ב) כאמצעי לחינוך האדם להשקפת עולם יהודית.

לפי התפיסה השנייה אין התפילה דבר שמתרחש בין האדם לבין ה', אלא תהליך בפנים האדם, מין שיעור שהאדם גותן לעצמו.

ומה בדבר השאלות ששאלתם על קביעות התפילה בומן ובנוסח?

לפי הסברה זו של התפילה אין כמובן מקום לכל השאלות האלה. אם התפילה היא כעין "שיעור ביהדות", הרי מובן שהשיעור צריך להתקיים כלימוד חובה, בזמנים קבועים ובנוסח קבוע, כיאה לכל ספר לימוד המוסר תכנים קבועים ואובייקטיביים.

— אמרנו שהתפילה היא פעולה בפנים האדם, שיפוט עצמי, החדרת אמיתות היהדות ללבו של האדם. לפי דעה זו, מדבר האדם בתפילתו יותר על ה' מאשר אל ה', והיו התפילות יכולות בעצם להיכתב בגוף נסתר ולא בנוכח. יש עוד עניין העומד בסתירה לתפיסה זו של התפילה. מה דרשו חו"ל מן האדם המתפלל?

שיתכוון בתפילתו.

הרי מקורות המראים עד היכן דרישת הכוונה מגעת אפילו בתפילת הקבע:

“המתפלל צריך שיכוון את לבו לשמים”¹⁰ ;
 “לעולם ימוד אדם את עצמו, אם יכול לכוין את לבו, יתפלל, ואם לאו,
 אל יתפלל”¹¹.

ועוד הרמב"ם פוסק :

“מצא דעתו משובשת ולבו טרוד, אסור לו להתפלל עד שתתישב עליו
 דעתו. אמרו חכמים, ישהה שלושה ימים עד שינוח ותתקרב דעתו,
 ואחר כך יתפלל”¹².

ב“שולחן ערוך” אנו מוצאים את החיוב להתפלל על כל פנים, גם בלי
 כוונה מלאה :

“לא יתפלל במקום שיש דבר שמבטל את כוונתו, ולא בשעה המבטלת
 כוונתו, ועכשיו אין אנו נזהרין בכל זה מפני שאין אנו מכוונים כל כך
 בתפילה”¹³.

לפי השקפה זו הרי דווקא בשעה שלבו של האדם טרוד הוא צריך להתפלל, כי מטרת
 התפילה היא להביאו לידי כוונה אל ה'.

באמת קשה להבין את ההדגשה החזקה של הכוונה כתנאי מוקדם לת-
 פילה. אם מטרת התפילה הקבועה היא להביא את האדם לידי מחשבה על ה'.

(ג)

אמרנו שאנשי כנסת הגדולה ראו צורך לחייב את היהודי בתפילה קבועה.
 והנה כדי להבין את המעשה שעשו אנשי כנסת הגדולה, עלינו להבין את
 המצב הדתי והרוחני של העם בתקופתם¹⁴. מצאנו כבר קו אופייני לתקופה :

בתקופת אנשי כנסת הגדולה חל סוף הנבואה.

אולי תוכלו למצא סיבה משותפת לשתי התופעות האלה : סוף הנבואה
 ותיקון תפילת הקבע ?

נדמה לי שהתפילה החופשית נבעה מאותו הרצון העז לשוות את ה' לנגדם תמיד, ומאותו
 הרגש הדתי החזק לראות את עצמם תלויים בה' בכל רגע, שהיה נחלת אבותינו בתקופת
 הבית הראשון ואשר נביאינו היו מחיננים בו במידה חזקה שכזו, שה' השרה את רוחו
 עליהם וענה לפנייתם. ואז לא היה כל צורך לקבוע להם את תפילתם בזמן ובנוסח — היא
 שפעה אצלם מעומק הלב בשעת התרוממות ורכאון.

חז"ל הרגישו יפה בדמיון בין המצב הנפשי שהתפילה החופשית נובעת
 ממנו לבין ההשראה הנבואית. השוו את שתי הברייתות ! :

11 שם ל, ע"ב.

10 ברכות לא, ע"א.

12 הל' תפילה ה, טו.

13 או"ח צח, ב.

14 חלק זה של השיחה עובד לפי רעיון של הרב קוק זצ"ל במאמרו “הרמב"ם, בקובץ
 “רבנו משה בן מימון”, הוצאת המרכז העולמי של המזרחי, ירושלים, תרצ"ה, עמ' א-ו.

(א) "אין עומדין להתפלל לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות ולא מתוך שחוק ולא מתוך קלות ראש ולא מתוך דברים בטלים אלא מתוך שמחה של מצוה"¹⁵, כלומר, מתוך התרוממות.

(ב) "אין השכינה שורה לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות ולא מתוך שחוק ולא מתוך קלות ראש ולא מתוך שיחה ולא מתוך דברים בטלים אלא מתוך דבר שמחה של מצוה, שנאמר: 'ועתה קחו לי מגן, והיה כנגן לפניו המנגן ותהי עליו יד ה' "¹⁶. אם כן מדוע קבעו אנשי כנסת הגדולה את התפילה?

מפני שאותו הכשרון להתרומם אל ה', להרגיש את מציאותו ואת קרבתו פסק כשם שפסקה הנבואה, ואז היתה הסכנה גדולה שיהודים ישכחו להתפלל—לא ידעו שקיימת אפשרות של שיחה עם ה', של השתכחות נפש לפני ה'.

ובשעות מכריעות של יגון או של אושר, של יאוש או של שמחה—לא היה מוצא ביטוי לרגשותיו; היה נאלם ונחנק בשעת סבלו, וגם לחדות החיים היה חסר הביטוי הכולל והשלם.

מי מאתנו היה מגיע מעצמו לאותה התפילה הספונטאנית הנובעת מעמקי החוויה הדתית. לולא התפילה הקבועה והמנוסחת של חז"ל? אכן חסד גדול עשו עמנו אנשי כנסת הגדולה שקבעו נוסח של תפילה; הם לימדו אותנו שקיימת אפשרות של פנייה אל ה' בתפילה. בוודאי שמתם לב לכך, שדווקא התפילות העתיקות שלנו—ובייחוד תפילת "שמונה-עשרה"—הן פשוטות כל כך בתוכנן ובלשונון, שבנקל הן עשויות להיות ביטוי אישי של כל אחד מאתנו.

אכן קורה לפעמים שפסיקה מתוך הסידור, שאנו רגילים לאומרה מתוך שיגרה מתמלאת פתאום תוכן ממשי, מפני שאנו מרגישים את הצורך לבקש סליחה או דפואה או גאולה, ואז נדמה לנו שתפילה זו חוברת בשבילנו לאותה ההזדמנות המיוחדת של היום.

תפילת קבע רוצה, איפוא, לחנך אותנו לתפילה הספונטאנית החופשית, אשר היתה גם שאיפת חז"ל, אבל אליה לא היינו אנחנו מגיעים מעצמנו. אמרנו שתפילתנו היא כללית בתוכנה ופשוטה בלשוניה. באיזו עברית היא כתובה?

בעברית של התנ"ך.

האם אין זה מפליא אתכם, שאנשי כנסת הגדולה חיברו את התפילה בעברית של התנ"ך, של הנביאים, בתקופה שעברית זאת חדלה להיות שפה מדוברת, שהרי העם התחיל לדבר ארמית או עברית "חדשה" של המשנה? אולי היתה בזאת כוונה, לשמור על רוח הנבואה בתפילה. אולי קשרו בזאת את התקוה

¹⁵ ברכות לא, ע"א.

¹⁶ מלכים ב' ג, ט; שבת ל, ע"ב; מסחים קו, ע"א.

שלשון התפילה תסייע להביא את המתפלל לידי אותו מצב הנפש של כמיהה וכיסופים להתקרבות אל ה', שהיתה אופיינית לנביאים.

אמרנו שאנשי כנסת הגדולה וחז"ל שבאו אחריהם הדגישו את חשיבותה של התפילה החופשית.

דבר זה מוכח גם מן ההדגשה המיוחדת של הכוונה. לפי הגמרא — פסור מן התפילה מי שאינו יכול לכוון, וכך פוסקים הרמב"ם והסור ורק ה"שולחן ערוך" פוסק שיש להתפלל בכל אופן.

אוסף עוד מאמרי חז"ל לחיזוק דבריך :

"אמר ר' אליעזר : העושה תפילתו קבע, אין תפילתו תחנונים. — מאי קבע ? א"ר יעקב בר אידי אמר רבי אושעיא : כל שתפילתו דומה עליו כמשוי, ורבנן אמרי : כל מי שאינו אומרה בלשון תחנונים, רבה ור' יוסף דאמרי תרויהו : כל שאינו יכול לחדש בה דבר זי."

גם מתולדות הסידור אפשר ללמוד זאת. כבר בשיחה הראשונה אמרת לנו ש"תפילה בלשון חז"ל — היא תפילת "שמונה עשרה", וכך קבעה אנשי כנסת הגדולה.

הוסיפו לתפילת "שמונה עשרה" את ברכות קריאת שמע, שהיו קצרות ממה שהן היום, והרי לכם המסגרת של תפילת הקבע בתקופת המשנה, וגם זו נקבעה בעיקר כתפילת ציבור ולא כתפילת יחיד.

משום כך היא נכתבה בלשון רבים.

כן, תחום רחב נשאר גם אחרי קביעת התפילה לתפילה החופשית של היחיד בבדידותו. ויש לנו בגמרא דוגמאות של תפילות יחיד כאלה שאמרו אמוראים אחרי סיום תפילת הקבע (שמונה עשרה) ; הן רשומות במסכת ברכות טו, ע"ב — יו, ע"א. חלק מהן הפך בינתיים מתפילה חופשית של יחיד לחלק מתפילת הקבע שלנו. הנה תפילת "אלוהי נצור לשוני מרע" (בלשון יחיד) היתה מעיקרה תפילתו הפרטית של מר בריה דרבינא. ו"אלוהי עד שלא נוצרתי איני כדאי" היתה תפילתו של רבא בכל יום ושל רב המנונא זוטא ביום הכיפורים. תפילתו של רבי : "יהי רצון שתצילני — מאדם רע וכר" צורפה לברכות השחר, ותפילתו של רב, "יהי רצון שתתן לנו חיים ארוכים" — לברכת החודש.

במה אפשר להסביר את התופעה הזאת ?

הכשרון להתפלל תפילה חופשית פחת והלך, ומשום כך התרחב תחומה של תפילת הקבע ודחק את תחומה של התפילה הספונסאנית. וכן חלק ממזמורי התהלים שהיו בראשונה תפילות פרטיות חד-פעמיות של דוד המלך נקבעו תפילת קבע, — פסוקי דזמרה קבועים.

האם אפשר לומר שלתפילתנו — תפילת הקבע יש תפקיד חינוכי ? כן, היא רוצה לחנך אותנו לתפילה הספונסאנית, שנשארה האידיאל גם אחרי קביעתה.

יעקב רוטשילד

יש, איפוא, בתפילה לא רק פנייה מפנים הנפש חוצה, אלא גם דרך מן החוץ פנימה. במה — לדעתכם — כוחה של תפילת קבע לחנך לתפילה אמיתית?

על עניין אחד הרי כבר עמדנו: נוסח התפילה הוא עתיק — לשון הנביאים, לשון חז"ל בחלקיה המאוחרים יותר. נוסח עתיק זה מעורר אותנו להזדהות עם המתפללים הגדולים של עמנו — הנביאים והחכמים.

על רציפות הדורות כלפי נוסח התפילה העיר מלומד יהודי (פרופ. בר-לינר): אנו פותחים את תפילתנו העיקרית את ה"שמונה עשרה" בפנייה: "אלהינו ואלהי אבותינו", פנייה החוזרת פעמים רבות גם בתפילות אחרות. מי בכל אומות העולם יכול לפנות במלים אלו לאלוהיו? הרי כולם המירו את דתם, עזבו את אלילי הכסף והזהב של אבותיהם, רק אנו מתפללים מאז ועד היום: "אלהינו ואלהי אבותינו".

ויחד עם עתיקותו של נוסח התפילה הוא פשוט ולבבי כל כך. כבר העיר אחד החברים, שלפעמים, כשאנו חשים בצורך פנימי אישי, הופך קטע מסויים של תפילת הקבע בפנינו ובלבבנו לתפילה אישית ממש — כאילו זה עכשיו ניסתנוהו בעצמנו לצרכנו המיוחד.

דברתם רק על השפעתו החינוכית של נוסח תפילת הקבע. האם יש בתפילה עוד גורמים העוזרים בכיוון החינוך לתפילת הלב?

אני חושב, שהחובה לקבוע זמן לתפילה, שבה נפסקת כל פעילות אחרת, היא עשויה לעזור למתפלל להתרומם ולהגיע לתפילת הלב.

יש להדגיש גם את ההשפעה המחנכת של התפילה בציבור — "ברב עם הדרת מלך". לכל אחד מאתנו יש זכרונות חיים על ההתרגשות שאחזה אותו בשעות התפילה בציבור בימים הנוראים. גם ברגעי שמחה הרגשנו את השפעת התפילה בציבור על כוונת תפילתנו האישית — חשבו נא על ה"הלל" בליל פסח, בחג העצמאות, ובדמדומי הבוקר של חג השבועות, כאשר כל העיפות של שעות ה"תיקון" פגה לפתע — ורק ההתלהבות הגדולה נשארת.

הנוסח הקבוע והחובה להתפלל צריכים לעורר בלבנו את הדחיפה לתפילה חופשית.

הנה הגענו לתפילה בחברה. — אנו חותרים לתנאי תפילה כאלה שיביאו אותנו לעבודה שבלב. נסכם איפוא:

בין התפילה החופשית לבין תפילת הקבע אין איפוא ניגוד מוחלט, אין זו האחרונה רוצה לדחות את הראשונה ולבוא במקומה, היא אמצעי למטרה, דרך חינוכית להחזירנו אל האידיאל — אל "העבודה שבלב".